

Ekolojik Kötülük ve Eleştirisi

¹Şahin Efil

¹Faculty of Arts and Sciences, Department of Philosophy Inonu University, 44280, Malatya Türkiye

Özet

Birçok bilim adamı ve düşünür evrenin/doğanın saçma, anlamsız ve rastlantısal olarak oluşmuş bir yapı olduğu kanısındadır. İnsan ise, bu evrene rastgele atılmış bir varlıktır. Bu yüzden, o, burada yapayalnız ve çaresiz bir durumdadır; dahası evrene yabancıdır. Bu bakımdan, insan ile evren arasında tam bir karşıtlık ve düşmanlık söz konusudur. Ayrıca, modern düşünce tarafından insanın metafizik boyutu yok sayılmış, dualist felsefe insanın evrenden ve Tanrıdan kopmasına yol açmıştır. Biz, bu görüşlerin bu günkü çevre felaketinde veya ekolojik kötülükte oldukça önemli bir rol oynadığı kanısındayız. Daha doğrusu, bu görüşler insanlığın çevre anlayışını olumsuz bir şekilde etkilemiş, çevre kirliliğinde ve tahribatında önemli bir rol oynamış görünmektedir. Bu bildiride, bu görüşler, dini, ahlaki ve felsefi bakımdan, özellikle din felsefesi bağlamında irdelenecek, eleştirilecek ve şöyle bir sonuca varılacaktır: İnsan-doğa/evren arasında düşmanlık değil, tam bir ittifak, ciddi bir uyum ve oldukça önemli bir denge vardır. Dahası, insan bu evrenin önemli bir parçasıdır. Bu yüzden, evren ve insan birbirini gerektirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekolojik kötülük, din felsefesi, Tanrı, çevre bilinci, ahlak ve insan

Ekolojik Kötülük ve Eleştirisi

Abstract

According to some scientists and thinkers, the universe is absurd, nonsense and a coincidentally formed body; human being is a coincidentally thrown being. So, he or she is all alone, desperate and extremely foreign to the universe. In this respect, there is an exact oppositeness and hostility between human being and universe. We think that these views have played an extremely important role in the environmental disasters we have had so far. More precisely, it seems that these views have influenced the environmental understanding of human being adversely. In this paper, these views will be criticized in the aspects of religion, morality and philosophy, and the following conclusion will be provided: Not a hostility is there between human and the universe, but an alliance, a serious harmony and balance. Human being is an important part of the universe. Without the universe it is not possible to talk about the existence of human being and continuation of this existence. Likewise, without human being the universe does not have a meaning, importance and value. At his point, there is a mutual and intimate relationship between human being, universe and God. Only within this sort of understanding, a serious environmental consciousness could be built.

Key words: Ecological Evil, the environmental consciousness, the philosophy of Religion, moral, God, human being

1. Giriş

Bilindiği gibi, küresel ısınmanın ve çevre kirliliğinin bizi karşı karşıya getirdiği birçok sorun (sera gazı salınımı, hava ve su kirliliği vs.) vardır. Bu sorunların ortaya çıkmasında rol oynayan sebepler çeşitlilik gösterdiğine göre onlara çözüm getirmenin de birden çok yolu var demektir. Daha

*Corresponding author: Yrd. Doç. Dr., Adress: Faculty of Arts and Sciences, Department of Philosophy Inonu University, 44280, Malatya Türkiye. E-mail Adress: sahin.efil@inonu.edu.tr, Phone: +90 422 3773680.

doğrusu, küresel ısınma ve çevre kirliliği gibi çok boyutlu bir sorunu tek bir noktadan hareketle anlamaya ve çözmeye çalışmanın mümkün olamayacağını tahmin etmek zor değildir. Bu yüzden, bu sorunları anlamamanın, üstesinden gelmenin veya minimize etmenin bilimsel ve teknik boyutları olduğu gibi kültürel ve felsefi boyutları da vardır. Pek çok parametreyi hesaba katarak anlaşılması, analiz edilmesi ve çözüm üretilmesi gereken bir meseleyi, sadece bilimsel ve teknik açıdan ele almak aslında sorunun mahiyetini ve boyutlarını tam olarak görememek ve anlamamak demektir. Doğru dürüst anlayamadığımız ve çok yönlü olarak bakamadığımız bir sorun karşısında da üretebileceğimiz çözümler tek taraflı ve yüzeysel olacak, resmin tamamını yansıtmayacaktır. Dolayısıyla çevre problemleri konusunda diğer (teknik) çözüm yollarının yanı sıra bu konuda felsefi analizler ve yorumlar yapmak, çözümler üretmek, elimizi güçlendirecek, sorunların anlaşılmasında, açıklanmasında ve üstesinden gelinmesinde işimizi kolaylaştıracaktır. Daha doğrusu, bu sorunların din felsefesi veya felsefi açıdan irdelenmesi ve yorumlanması gereken yönleri de vardır. Bize göre meselenin felsefi ve düşünsel boyutları diğer boyutlarından çok daha önemli ve daha öncelikli görünmektedir. Bunun nedenleri şu sorularda ve onlara vereceğimiz cevaplarda yatmaktadır: İnsanın niçin çevresini koruması ve kirlilememesi gerekir? İnsanı ve doğayı/evreni nasıl algılıyoruz veya onları nasıl anlamalıyız? Bugün insan ile doğa arasında nasıl bir ilişki vardır ve bu ilişki nasıl olmalıdır? İnsan-doğa-Tanrı ilişkisinin mahiyeti nedir? Geçmişte olduğu gibi bugün bunlar arasındaki sıkı ve güçlü ilişkiyi yeniden nasıl kurabiliriz? İnsanoğlu çevreyi ve doğayı niye bu kadar kirliletmekte ve tahrip etmektedir? Bu çarpık tutumun altında hangi mantık ve zihniyet yatmaktadır? Bu sorular, küresel sorunların aynı zamanda bir *zihniyet meselesi* olduğunu ortaya koymakta, aslında insana, doğaya ve Tanrıya karşı problemlili veya çarpık bir *bakış tarzını* yansıtmaktadır. İşte burada sözü edilen zihniyetin altında yatan duygu ve düşünceleri açığa çıkarmak, irdelemek, analiz etmek, eleştirmek ve yorumlamak daha çok felsefenin yapabileceği bir iştir. Bu da çevre sorunları karşısında asla göz ardı edilmemesi gereken oldukça önemli bir noktadır. Diğer bir deyişle, çevre sorunlarının felsefi boyutu, meselenin odak noktasını oluşturmaktadır denilebilir.

2. Ekolojik Kötülük

Bildirinin başlığında kullanmış olduğumuz “ekolojik kötülük” tabirinin ne anlama geldiğini ve neye işaret ettiğini ortaya koymak konunun anlaşılabilirliği için öncelik arz etmektedir. Bunun için kısa da olsa orada geçen *ekoloji* ve *kötülük* kelimelerine açıklık getirmekte yarar vardır. Bilindiği gibi ekoloji, insanların ve diğer bütün canlıların birbirleriyle ve içinde yaşadıkları çevreyle/doğa ile nasıl bir ilişki içinde olduklarını, bu ilişkinin mahiyetini ve boyutlarını dile getiren çevre biliminin adıdır.[1] Kötülük ise, daha çok kültürel ve ahlaki bir alana işaret etmektedir. Kültürel olarak kötülük, korku ve endişeye sebep olan, acı ve rahatsızlık veren, zararlı olan şey, mutluluğa ve amaca engel olan durumdur.[2] Ahlaki olarak kötülük ise, insanların kendilerine, birbirlerine, hayvanlara ve diğer canlılara ve çevreye karşı takınmış oldukları her türlü olumsuz söz ve davranışlarını, bir bakıma ahlâkî tutumlarını ifade etmektedir. Daha da önemlisi kötülük, felsefede, özellikle din felsefesinde *kötülük problemi* başlığı altında tartışılan sorunlara işaret eden felsefi bir kavramdır.[3] Bu çalışmada ekolojik kötülük tabirini daha çok bu bağlamda kullanacağız.

Şimdi ekolojik kötülük tabiriyle ne demek istediğimizi açıklamaya ve yorumlamaya çalışalım. Peki bu tabirin sorunsallaştırılması, çevre problemlerini bir bütün olarak kuşatacak durumda mıdır? Ekoloji ile kötülük kavramlarının bir araya gelmesiyle oluşturmaya çalıştığımız ekolojik kötülük

tabiri, hem içinde yaşadığımız doğaya/çevreye hem de onunla ilişkimizde ortaya çıkan hemen her türlü soruna işaret eden felsefi bir tabirdir. Diğer bir deyişle, o, insanın çevreye ve doğaya karşı yapmış olduğu her türlü saygısızlığa ve kötülüğe gönderme yapmaktadır. Daha açıkçası, ekolojik kötülük, yere tükürmek, sigara izmariti veya çöp atmaktan ağaçları kesmeye, bitki örtüsüne zarar vermekten, denizleri ve tatlı suları kirletmeye, karada ve denizlerde aşırı avlanmaktan, fabrikalardan çıkan zehirli gazlara ve atıklara kadar akla gelebilecek hemen her türlü kötülüğe ve çevre soruna işaret etmektedir. Ayrıca, bu tabir, insanın yeryüzünde diğer canlılara ve çevresine karşı yapmış olduğu bütün kötülüklerin arka planında nasıl bir zihniyet/zihinsel yapı olduğunu, kötülükleri sorumsuzca yapanların doğaya, diğer insanlara ve canlılara nasıl baktıklarını veya bu bakış tarzının arka planındaki sorunları ortaya koyma çabasını da ifade etmektedir. Ekolojik kötülük tabirini kullanmamızın temel nedeni, kötülüğün hangi zihinsel kodlara dayandığını, bu zihniyetin ne tür bir mantıkla kötülükleri işleyebildiğini ve bundan da neden en küçük bir rahatsızlık ve vicdan azabı bile duymadığını ortaya koymak, böyle bir zihniyeti deşifre etmek ve eleştirmektir.

Öyle görünüyor ki, ekolojik kötülük, hem insana ve doğaya hem de çevreye, canlılara ve diğer insanlara karşı yapılan veya yapılabilecek en büyük saygısızlık, haksızlık ve kötülüktür. Zira bu kötülük, bu gezegeni ve onu bir yuva ve barınak olarak bellemiş her türlü canlı yaşamı için en büyük sorundur. Bugün (AİDS ve kanser gibi) bazı ölümcül hastalıkların ortaya çıkmasında ve yaygınlık kazanmasında ekolojik kötülüğün de önemli bir rolü oynadığı rahatlıkla söylenebilir. Böylece bu hastalıklar, bugün hala hem insanı hem de diğer canlıları ciddi bir biçimde tehdit etmekte veya kitlesel ölümlere neden olmaktadır. Ekolojik kötülük, yeryüzüne ve gökyüzüne, bunların içinde yaşayan canlı ve cansız hemen her şeye karşı işlenmiş, telafisi mümkün olmayan bir suç ve büyük bir cinayettir. Karada ve denizde yaşayan diğer bütün canlıların yaşam alanlarının tahrip edilmesi ve ortadan kaldırılması, bu canlı türlerinin zamanla kitlesel olarak yok olmasına sebep olduğu için çevre felaketi insanın bu gezegende işlemiş olduğu en büyük suçların başında gelmektedir. Çünkü bu gezegenin herhangi bir noktasında ortaya çıkan bir sorun, sadece bu soruna sebep olanı değil, aynı zamanda bütün gezegeni, insanı ve hayvanları, orada yaşayan her türlü canlıyı tehdit eden ve onların yok olmasına neden olan bir boyuta sahiptir. Unutmamak gerekir ki, bu gezegende boş ve anlamsız diyebileceğimiz hiçbir şey yoktur. Bütün yapılar ve her bir canlı türü diğer canlılarla ve bu gezegen ile sistematik bir bütünlük oluşturmakta, oldukça sıkı ve güçlü bir biçimde birbirine bağlı görünmektedir. Diğer bir deyişle, bu gezegendeki canlı ve cansız hemen her şey, hem kendi arasında hem de içinde yer aldıkları gezegen ile onlar arasında olağanüstü bir uyum, denge ve sistematik bir bütünlük vardır. Bu yüzden, doğanın belli bir noktasında yapılan en küçük bir tahribat ve kötülük, orayla sınırlı kalmamakta, *domino etkisi* yaparak bütün bir sistemi olumsuz etkilemekte ve büyük bir kaosa neden olmaktadır. Bu da doğada, doğa ile insan ve öteki canlılar arasında ne kadar büyük bir uyum ve denge olduğunu, bütün bunların nasıl bir sistematik bütünlük oluşturduğunu, en küçük bir uyumsuzluğun ve tahribatın bile ciddi boyutlarda sıkıntılara yol açabileceğini ortaya koymaktadır.

3. İnsan-Doğa/Evren İlişkinin Olamazlığı Sorunu

Hem antik dönemde hem de Ortaçağda insanlar doğa ve Tanrı ile nasıl bir ilişki kurmuşlardı ki, bu ilişkiyi uzun bir süre başarılı bir biçimde sürdürebilmişlerdi? Bugün ne oldu da bu ilişki bozuldu ve insanoğlu ciddi bir çevre sorunuyla karşı karşıya kaldı? Hemen belirtelim ki, çevre felaketinin

ve küresel ısınmanın başta gelen nedenleri arasında evren/doğa ve insan anlayışının çarpık ve oldukça sorunlu olması gelmektedir. Bu çarpıklığın altında ise, ciddi bir zihniyet sorunu vardır. Daha da önemlisi, doğa-insan-Tanrı arasındaki bağın koparılması, bunlar arasındaki ilişkinin ilişkisizliğe dönüşmesidir. Şüphesiz ki, bu türden sorunların ortaya çıkmasında birçok bilim adamı ve düşünürün insan, doğa ve Tanrıya, bunlar arasındaki ilişkiye dair oldukça sorunlu görünen düşüncelerinin de önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Şimdi bunlara biraz daha yakından bakalım.

İnsan-evren arasında vuku bulan *asıl kopukluk*, Kopernik modelinin[4] felsefi sonuçları üzerinden hareketle yapılan yorumlar ve kartezyen felsefenin de etkisiyle meydana gelmiştir.[5] Belki de, insan-evren ilişkisini en çok geren ve bu ikisi arasında tam bir kopukluğun yaşanmasına sebep olan faktörlerin başında kartezyen felsefenin ruh ve madde arasında öngördüğü katı ayırım gelmektedir. Bu düalizm, hem insan hem de evren anlayışını büyük bir krize sokmuş, bunları kendi içinde parçalamış ve birbirinden bağımsız kompartımanlara bölmüştür. Böylece antik dönemden modern zamanlara dek sağlıklı ve güçlü bir biçimde devam eden insan-evren arasındaki “*antik ittifak, artık yıkılmıştır.*”[6] Dolayısıyla antik çağdan Kopernik devrimine dek varlığını sürdüren *insan-evren ittifakı* birçok bilim adamı ve düşünürüne göre, artık yıkılmış, bunun yerini *karşıtlık* almıştır. Örneğin bilim tarihçisi olan Alexandre Koyre’ye (ö.1964) göre, bırakın insan-evren arasında bir *ittifakın* olduğunu, tam tersine orada bir *karşıtlık* vardır.[7] Bir başka bilim adamı İlya Prigogine (ö.2003) ise “eski birliktelik çatırdadı. Bizim işimiz geçmişe ağıt yakmak değil”[8] derken insan-evren ilişkisinde öncekinin aksine önemli bir farklılık ve değişiklik olduğuna işaret etmektedir. Acaba insan ile evren arasındaki ilişki ve uyum bozulduğunda, bu kimin işine yarayacaktır? İnsan-evren ittifakının yıkılmasına sebep olan veya bu ittifakın yerini karşıtığa veya düşmanlığa bırakan insanın hem kendisi artık bütün dünyada bunların bedelini ağır bir biçimde ödemeye hem de diğer canlılara ve çevreye ödetmeye başlamıştır. Küresel kriz, insan-evren ilişkisinin koptuğunu veya en azından son derece kötü olduğunu, kadim uyum ve birlikteliğin hem de insan eliyle bozulduğunun en açık göstergesidir. Dolayısıyla yukarda işaret edildiği gibi, hem Koyre hem de Prigogine’nin insan-evren ilişkisinin koptuğuna dair yapmış oldukları tespit maalesef doğrudur.

İnsan-doğa ilişkisi konusunda ciddi anlamda sorunlu bir yaklaşım ortaya koyanların başında 17. Yüzyıl düşünürü Francis Bacon (ö.1626) gelmektedir. Ona göre,

“doğa karşısında güçlü olabilmek, ona boyun eğdirip üstünde insanın egemenliğini kurabilmek için... onun hangi yasalara göre işlediğini bilmek, yani bilim gereklidir... Amaç, insanın evren üzerindeki egemenliğinin sınırlarını genişletmek, hayatın güçlüklerini fethetmek ve doğaya boyun eğdirmektir.”[9]

Burada doğayı incelemenin temel nedeni onun ne tür yasalara göre işlediğini tespit ederek bilgi elde etmek ve bu şekilde onunla daha sıkı ve daha sağlıklı bir ilişki kurmak değil, tam tersine doğa üzerinde hâkimiyet kurmak ve onu sömürmektir. Böyle bir yaklaşım ise, doğanın tek hâkiminin insanın kendisi olduğuna ve orada istediği hemen her şeyi yapabilme özgürlüğüne sahip olduğuna işaret eder. Burada doğaya dair elde edilen bilimsel bilgiler, onu daha etkili ve daha iyi sömürebilmek için kullanılan bir araca dönüşmüş veya bu bilgi araçsallaştırılmış görünmektedir. Öyle görünüyor ki, bilimsel bilgi sayesinde doğayı daha yakından tanıyan insan onu daha etkili ve daha çok sömürebilecektir.

Bazı bilim adamları, evrenin anlamsız ve saçma olduğunu iddia etmektedir. Örneğin fizikçi Stephen Weinberg'e (d.1933) göre, "evren, ne kadar fazla anlaşılır görünüyorsa, o kadar da anlamsız görünmektedir." [10] Çağdaş teorik fizikçilerden bir diğere göre ise, "Kuantum elektrodinamiği teorisi, *sağduyu açısından Tabiat'ı saçma olarak tasvir eder. Ancak deneylerle de tam bir uyum içindedir. Bu yüzden de umarım Tabiat'ı olduğu gibi - yani saçma olarak - kabul edersiniz.*" [11] Burada önde gelen iki bilim adamından birisi bu evreni *saçma*, diğere de *anlamsız* olarak görmektedir. Evreni bu şekilde nitelendiren bir anlayış ciddi anlamda sorunlu görünmektedir. İnsan saçma ve anlamsız olarak gördüğü bir çevrede ya yaşamak istemez ya da bunalıma girer. İnsan içinde yaşadığı evreni, yani *evini* anlamsız ve saçma olarak kabul ettiğinde orada nasıl mutlu, sağlıklı ve huzurlu bir hayat yaşayabilir? Bu durumda ister istemez orası kadar orada var olanlar veya varlığını sürdürmeye çalışanlar da anlamını yitirecek ve saçmalığa dönüşecek demektir. Anlam buharlaştığı zaman, ister istemez insan, evren ve bunlar arasında var olan ilişki, gereksiz ve anlamsız bir meseleye dönüşmektedir.

Bazı düşünürler ve bilim adamları ise, insanın evrendeki varlığının garip bir rastlantı sonucu ortaya çıktığı kanısındadır. Örneğin Jacques Monod (ö.1976), bu gerçeğe şu şekilde işaret etmektedir:

"İnsanlık artık sonunda milyonlarca yıllık rüyasından uyanacak ve uyandığında da kendisini tam bir yalnızlık, köklü bir izolasyon içinde bulacaktır. Şimdilik insan hiç olmazsa tıpkı bir Çingene gibi yabancı bir dünyanın kıyısında yaşıyor olduğunun farkında. Bu öyle bir dünya ki, onun umutlarına, acılarına, yahut ağlamalarına ılsız olduğu gibi, onun müziğine de sağlar... *İnsan artık, kendisinin içinden tesadüfen çıktığı kâinatın sağır kargaşası içinde yalnız olduğunu biliyor.*" [12]

Buna göre, insan aslında bu evrende bir kaosun ortasından tesadüfen ortaya çıkmış, orada yapayalnız ve yabancı bir varlıktır. Burada insan ve doğa birbirine yabancı, aralarında hiçbir ilişki olmayan iki farklı dünyadır. Böyle bir durumda insan orada, ne kendisinin ve kâinatın ne de Tanrının sesini duyabilir. Dolayısıyla o, ancak kendi çaresizliğinin ve yalnızlığının bilincinde olacak, bu bilincin onulmaz kederini yaşayacaktır. Çünkü insan, Bertrand Russell'ın (ö.1970) deyişiyle "*karaya vuran dalganın getiriverdiği garip bir rastlantıdır.*" [13] Bu ifadeler, insanı çıkışı olmayan bir girdaba, umutsuzluğa ve bir bunalım felsefesine sürükleyecek niteliktedir. İnsanın bu kâinata yabancı olması, aslında kendine ve kendi dünyasına yabancı olması demektir. Buraya kadar özet olarak dile getirdiğimiz insan ve doğaya ilişkin anlayışlar, hem insanın hem de evren/doğanın özü itibarıyla sorunlu bir şekilde varlık alanına çıktığına, aralarında en küçük bir ilişki ve uyumun dahi olmadığına işaret etmektedir. Bu türden örnekleri artırmak mümkündür. Ancak bu örnekler ve açıklamalar konumuz hakkında bize bir fikir vermesi bakımından yeterli görünmektedir. Buraya kadar kısa da olsa görüşlerine yer verdiğimiz bilim adamı ve düşünürler, açıkça *insan-evren ilişkisizliğinin* veya *düşmanlığının en hararetli savunucuları* gibi görünmektedir. Bu bakımdan, burada doğaya, insana ve diğere varlıklara karşı yapılan en büyük kötülük, birçok bilim adamı ve entelektüel tarafından işlenmiştir demek abartılı bir söylem değildir. Çünkü kötülüğün işlenmesinden birinci derecede sorumlu olan ve kötü bir çığır açan insanlar, doğal olarak kötülüğün baş aktörleri durumundadır.

İnsan-evren ilişkisizliğinin bir başka önemli nedeni ise, insanın ait olduğu bütünden veya bu âlemin doğal bir parçası ve uzantısı olduğu gerçeğinden koparılmış olmasıdır. Ekolojik kötülüğün ortaya

çıkması ve yaygınlık kazanmasıyla birlikte, parça bütünden koparılmış, onlar birbirinden bağımsız ve hiçbir zaman bir araya gelemeyecek olan iki farklı/yabancı gerçeklik gibi algılanmaya başlanmıştır. (Parça bütünü, bütün de parçayı temsil etmesine, aralarında önemli bir benzerlik olmasına rağmen elbette parça ve bütünün başlı başına bir önemi ve değeri de vardır.) Aşağıda bu noktaya tekrar temas edeceğiz.

İnsan-evren ilişkisizliğinin bir diğer önemli nedeni de onun *saat modeli* [14] üzerinden açıklanması ve sıradan bir *nesneye* dönüştürülmüş olmasıdır. Oysa bugün doğanın son bilimsel çalışmalar neticesinde esnek, canlı ve dinamik bir yapı arz ettiği bilinmektedir. _ İnsanın kendisiyle yakından ilişkili olmadığını düşündüğü ve yabancı olduğu bir şeyi tahrip etmesi, ona sahip çıkmaması ve onu koruma cihetine gitmemesi, dolayısıyla ona karşı bir sorumluluk bilinci içinde hareket etmemesi son derece kolaydır. Yukarıda kısaca dile getirmeye çalıştığımız ve problemleri olarak gördüğümüz insan ve doğa anlayışı, ne yazık ki, doğaya karşı ciddi bir sorumsuzluk düşüncesinin ve lakayt bir tavrın ortaya çıkmasına zemin hazırlamış ve problemleri bir insan-doğa ilişkisini beraberinde getirmiş görünmektedir. Daha açıkçası, buraya kadar kısa da olsa vurgulamaya çalıştığımız gibi, hem insan hem de doğa anlayışı sorunlu olduğunda bunlar arasında sağlıklı bir ilişki kurmak, var olan ilişkiyi anlayabilmek ve böyle bir ilişkiyi sürdürebilmek mümkün değildir. Doğa ve insanın saçma, anlamsız, düşman gibi kavramlarla nitelenmesi zaten çarpık doğa ve insan algısının doğal bir sonucu değil midir?

Anladığımız kadarıyla evren saçma, amaçsız, anlamsız ve düşman olarak telakki edilince; insan orada yapayalnız, çaresiz ve düşman bir ortamda rastgele ortaya çıktığı varsayılınca; evreni hırpalamak ve tahrip etmek çok daha kolaydır. Acaba insan anlamsız, amaçsız ve saçma olarak gördüğü ve gelişi güzel atıldığı bir dünyada nasıl mutlu ve huzurlu olacaktır? Orada nasıl barış ve uyum içinde yaşayacaktır? Aynı şekilde katı bir ruh-madde (ruh-beden) ayrımını kabul edince orada insan-evren arasındaki bağı/bağları koparmanın yolu zaten açılmış olmaktadır. Gördüğümüz kadarıyla çevre bunalımının en başta gelen nedeni, insan ve evren anlayışından metafiziğin dışlanması, birçok bilim adamı ve düşünürün bu doğrultuda dile getirdiği sorunlu görüşler gelmektedir. Burada tamamen metafiziksel bir temelden yoksun ve seküler bir insan ve doğa algısı savunulmuş görünmektedir. Bu bağlamda ekolojik kötülük tabirinin insanın çevreye karşı takınmış olduğu hemen her türlü olumsuz duygu, düşünce ve tutumun ifadesi olduğu söylenebilir. Burada henüz açığa çıkmamış ve aktüel hale gelmemiş duygu ve düşüncelerin ilk bakışta bir kötülük olarak nitelendirilmesi belki biraz tuhaf gelebilir. Ne var ki, kötülük denilen şey, daha önce birçok bilim adamı ve düşünürün dile getirdiklerinde olduğu gibi, insanda önce duygu ve düşünce tarzında ortaya çıkmaktadır. Ardından da bunlar gerçeklik alanına taşınmakta veya belli bir tutuma dönüşmektedir. Bu yüzden, böyle bir duygu ve düşünce insanın içinde yaşadığı dünyaya ve canlılara karşı takınacağı tutumda oldukça etkili ve belirleyici olmaktadır. Daha doğrusu, daha işin başında iken insan-doğa ilişkisinin mahiyetini belirleyen duygu ve düşünceleri göz ardı edip direkt olarak davranışa geçerse, o zaman meseleyi tam olarak anlayamadığımız gibi açık ve anlaşılabilir bir biçimde ortaya da koyamayız. Bu konuda hesaba katılması gereken noktaları konu dışına itmiş, böylece ele alacağımız asıl meseleyi göz ardı etmiş oluruz.

4. İnsan-Doğa/Evren-Tanrı ilişkisi

İnsan ile evren arasındaki ittifakın yıkılması, ilişkinin bozulması veya aralarındaki bağın koparılması, insanın *içinde yaşadığı dünyanın/evrenin bir parçası olduğu gerçeğini* de ortadan kaldırmış görünmektedir. Buna “insanın metafizik boyutu” diyebiliriz. Peki, insanın bu dünyanın bir parçası olması veya metafizik boyutu ne demektir? Bunu anlamak ve çözümlmek için düşünce tarihinde biraz gerilere gitmekte yarar vardır. İnsanın metafizik boyutu ifadesi bizi *‘insan küçük âlem, dünya büyük âlemdir’* şeklinde özetleyebileceğimiz ifadeye götürmektedir. Bu ifadenin izlerini ve motiflerini Yunan felsefesinde, daha sonra İslam düşüncesinde, özellikle tasavvuf literatüründe görmek mümkündür.[15] Bu ifadeler, sadece insan ile âlem arasındaki benzerlikler/paralelliklere değil, aynı zamanda insan ile âlem arasındaki karşılıklı ilişkiye, özellikle insanın bu âlemin bir parçası olduğu gerçeğine de işaret etmektedir. Divan edebiyatının önde gelen şairi Şeyh Galip (ö.1799), insanın metafizik boyutunu veya onun bu dünyanın bir parçası olduğu gerçeğini şu şekilde açıklamaktadır:

“Hoşça bak zâtına kim zübde-i âlemsin sen

Merdüm-i dîde-i ekvân olan âdemsin sen.”

Şeyh Galip, insan kendisine dikkat ve hikmetle baktığı takdirde bu âlemin/evrenin kendi özü, özeti veya küçültülmüş hali olduğunu idrak edebileceğini düşünür. Tersinden söylersek, bu evren insanın muazzam büyüklüğe ulaşmış bir boyutu gibidir. Bir bakıma insan bu evrenin, evren de insanın birer yansıması durumundadır. Kanaatimizce, bugün insanın metafizik boyutuna işaret eden en önemli ve en dikkat çekici gelişme modern bilimde ileri sürülen ve *‘insan evreni, evren de insanı gerektirmektedir’* şeklinde ifade edilen *insancı kozmolojik ilkedir*. [16] Bu ilkeye göre insan olmadan bu âlemi, âlem olmadan da insanı anlamak ve açıklamak mümkün değildir.

Burada *zübde-i âlem* için parça bütünü, bütün de parçayı; felsefi bir deyişle tikel tümeli, tümel de tikeli temsil etme ve yansıtma gücüne sahiptir diyebiliriz. Bu bağlamda insanın kendini bilmesi dünyayı bilmesi, dünyayı bilmesi/tanması ise kendini bilmesi demektir. Yine insanın kendini bilmesi Tanrıyı bilmesine de işaret eder. Çünkü “kendini bilen Rabbini bilir” sözü bu gerçeği açıklamaktadır. Demek ki, kendini bilmek, hem insanın kendini bilmesini, hem de bu âlemi ve Tanrıyı bilmesini içermektedir. Öyle görünüyor ki, her şey insanın kendini bilmesiyle başladığı için bu bilme işi oldukça önemlidir. Buradaki bilme, bir anda olup biten bir şey değil, hayat boyu devam eden ve belli bir süreç içinde gerçekleşecek olan bir eylemdir. Diğer bir deyişle, insanın kendini bilmesi, yaşadığı sürece kendisiyle yüzleşmesi ve ciddî bir hesaplaşmaya girmesi demektir. Bu işin en önemli aşaması veya kırılma noktası burasıdır. Bu yüzden, bir insanın kendini bilmesi, buna bağlı olarak bu âlemi ve Tanrıyı bilmesi sanıldığı kadar kolay değildir. Burada bilme, hem teorik hem de ontolojik bir boyuta işaret etmektedir. Bütün bunlar boşlukta veya soyut bir ortamda değil, bir mekânda, yani evrende olup bitmektedir. O bakımdan, insanın kendini ve Tanrıyı bilmesi, yetkinleşmesi, her gün biraz daha ileriye doğru yol alması, her şeyden önce onun bu âlemi bilmesine, tanınmasına ve orada yaşadığı deneyimlere bağlıdır.

Daha açıkçası, insanın doğumu, gelişimi, yaşamı ve ölümü hep bu dünyada vuku bulmaktadır. Tabiri caizse, onun kişiliği, karakteri, doğası ve hamuru hep burada yoğrulmaktadır. Dahası,

insanın ruhsal ve bedensel olarak olgunlaşması veya yetkinleşmesi bu gezegende gerçekleşmektedir. Bütün bunların meydana gelmesinde ve insanın varlığını gerçekleştirmesinde bu âlemin etkisi, katkısı ve rolü sandığımızdan çok daha büyüktür. Kısaca insanın “insan” olmasını, insan olarak varlık sahnesine çıkmasını, varlığını bu şekilde sürdürmesini ve yetkinlik kazanarak daima ileriye doğru yol almasını bu âlem olmadan veya onun insan üzerindeki etkilerini dikkate almadan açıklayamayız. İnsan eliyle gerçekleştirilen ekolojik kötülük orada telafisi pek mümkün olmayan bir kaosa dönüşmektedir. İnsanın bu dünyadan başka gidebileceği ve yaşayabileceği bir yer olmadığına göre onun yetkinliğini ve bilgeliğini gerçekleştirebileceği başka bir yer de yok demektir. Bu yüzden, dünyanın başına gelebilecek her türlü kötülük, öncelikle insanın bilgeliğini, yetkinleşmesini, insanın insan olmasını önleyecek ve bunların önünü tıkayacaktır. Çünkü insanın insan olması ve insan olarak kalması ancak bu dünyada gerçekleşebilecek bir şeydir. Başka bir açıdan bakıldığında ise, insanın bu âleme verdiği anlam ve değer olmadan da bu âlemi anlamak ve açıklamak mümkün değildir. İnsan “insan” olma şeklini ve bilgeliğini bu âlemde yaşadığı tecrübeler, tanık olduğu olaylar, gözlemlendiği ve ileri derecede içselleştirdiği yaşanmışlıklardan hareketle kazanmaktadır. Bu şekilde kendini, âlemi ve Tanrıyı bilen ve böyle bir bilince sahip olan bir insan çevreye ve içinde yaşadığı dünyaya nasıl kötülük yapabilir? Çünkü o, böyle bir şeyin önce kendisine, çevresine, daha sonra da dünyaya ve diğer canlılara döneceğini bilir. Bu yüzden, insan ile doğa arasındaki iki taraflı yakın ilişkiyi ve sıkı bağları dikkate almamak, özellikle insanın doğanın asli bir unsuru olduğu gerçeğini göz ardı etmek, insana yapılabilecek en büyük kötülük olsa gerektir. Dolayısıyla insanı bu âlemden, âlemi de insandan ayrı ve bağımsız birer gerçeklik gibi görmek, sorunu derinleştirmekten ve dallanıp budaklandırmaktan başka bir anlam ifade etmez. Bu bakımdan, metafizik boyut, insan ile doğa arasında var olan doğal, organik, dinamik ve iki taraflı veya interaktif bir ilişkiyi dile getiren bir ifadedir. Daha açık söylersek, metafizik boyut, insanın bedensel ve ruhsal boyutuyla birlikte düşünebileceğimiz başka bir boyutuna gönderme yapmaktadır ki, o da, onun bu âlemlerle ilişkisinde önem kazanmakta ve bu âlemin asli bir unsuru olmasında ön plana çıkmaktadır.

Peki, nasıl oluyor da insan bu dünyanın en önemli parçası haline gelmektedir? Onu dünyanın en önemli parçası haline getiren şey nedir? Hemen belirtelim ki, insanın yanı sıra organik ve inorganik canlılar, bütün bitkiler de bu dünyanın birer parçasıdır. Buradaki sistemin işleyişinde her bir canlının ve bitkinin son derece önemli ve vazgeçilmez bir rolü ve işlevi vardır. Bütün canlılar, görevlerini eksiksiz ve tam olarak yaparken, aynı şeyi insan için söyleyebilmemiz pek de kolay değildir. Akıl, irade ve vicdan sahibi bir varlık olması insanı diğer varlıklardan ayırmakta, onu sorumluluk bilincine sahip olan yegâne varlık haline getirmekte ve dünyanın en önemli parçası yapmaktadır. Şeyh Galib’in yukarıda dile getirdiği deyişle bu durum, *Merdüm-i dâde-i ekvân olan âdem*, yani insanın bu âlemin veya bütün varlıkların göz bebeği olmasından ileri gelmektedir. Diğer bir deyişle, insan varlıklar içinde en önemli ve merkezi bir noktada bulunmaktadır. Bu, elbette ki, insana çevresine ve doğaya dilediği gibi davranma hakkını ve özgürlüğünü asla vermez. Tam tersine insana çevresine ve doğaya karşı çok büyük bir sorumluluk yükler. İnsan bugün bu sorumluluğunu önemli ölçüde unutmuş görünmektedir.

Bugün insanı anlamaya, yorumlamaya ve açıklamaya çalışan disiplinler onun metafizik boyutunu veya bu âlemin aslî bir unsuru olduğu gerçeğini genelde göz ardı etmiş veya onu yok sayma cihetine gitmiştir. Bunun anlamı, insan ile evren arasındaki bağı ve doğal ilişkiyi koparmak, onları tamamen birbirine yabancı ve düşman varlıklar haline getirmektir. Doğayı ve canlıları

ötekileştirmek ve orayı yabancı bir yer olarak telakki etmek, bir bakıma insanın kendisine, diğer insanlara ve canlılara, daha da önemlisi Tanrıya karşı yabancılaşması demektir. Daha açık söylersek, insanı ve doğayı bu şekilde gören ve algılayan bir anlayış, daha işin başında iken insanı kendisine, çevresine ve kutsala karşı konumlandırmış olmaktadır. Bu, bir bütün olarak insanı ve onun metafizik boyutunu inkâr etmek veya küçümsemekle eşdeğer olan bir anlayıştır. Bu da doğal olarak insanı ve doğayı veya insanın metafizik boyutunu, bunlar arasındaki karşılıklı ve sıkı ilişkiyi anlamamızı ve yorumlamamızı güçleştirmektedir.

Güçlü ve sağlıklı bir insan-doğa ilişkisinin kurulabilmesi için hem insan ve doğayı hem de bunlar arasındaki doğal, güçlü ve sıkı bağı doğru anlamak ve onları yeniden kurmak gerekir. Daha da önemlisi, belki de bu konuda hesaba katılması gereken en önemli ve öncelikli konuların başında Tanrı gelmektedir. (Zaten Tanrı başından itibaren bu işin içinde idi; ancak modern insan veya anlayış O'nun insan ve doğa ile ilişkisini koparmıştır). İnsanın doğa ile problemleri neticesinde ortaya çıkan küresel sorunlar hakkında gerçekçi çözümler üretebilmek, meseleleri çok iyi anlamak ve analiz etmek için din (kutsal) ve ahlak gibi disiplinlerle bağlantı kurmak kaçınılmaz bir durumdur. Bu yüzden, çevre sorunları Tanrı, din ve ahlakla bağlantılı olarak ele alındığında mesele doğal olarak teolojik bir boyut kazanacak, daha farklı ve daha derin bir noktaya taşınacaktır. Daha açık söylersek, insan-doğa, insan-Tanrı ve insan-doğa-Tanrı ilişkisi bağlamında çevremize ve içinde yaşadığımız dünyaya bakmak, hikmete dayalı ve daha kuşatıcı bir perspektifle meseleleri algılamamıza, açıklamamıza ve yorumlamamıza imkân verecektir. Böyle bir bakış, doğaya ve oradaki bütün varlıklara hak ettiği değeri vermek ve buna göre davranmak demektir.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Sonuç itibariyle, küresel ısınmanın ve çevre kirliliğinin arka planında önemli ölçüde problemleri bir insan ve doğa anlayışı yatmakta ve ciddî bir zihniyet sorunu bulunmaktadır. Bu bildiri de bu zihniyeti deşifre etmeye ve ne gibi sorunlar taşıdığını açığa çıkarmaya ve eleştirmeye, ilgili zihniyet sorununu çözebilmenin ve aşabilmenin yollarını irdelemeye ve göstermeye çalıştık. Bu bağlamda ekolojik kötülük, kötülük sorununun çok yönlü bir mahiyete sahip olduğunu, bir bakıma onun kültürel, ahlâkî ve felsefî boyutları olduğunu göstermektedir. Bu tabirde insanın doğaya veya çevresine karşı uygulamış olduğu ciddî bir şiddet, yaptığı büyük bir tahribat ve kaotik bir tutum söz konusudur. Bu yüzden, bugün insan-doğa ilişkisi, insan-doğa-Tanrı ilişkisi yerini ilişkisizliğe, kozmos yerini kaosa, ittifak yerini kopukluğa, anlam yerini anlamsızlığa ve saçmalığa bırakmıştır. İnsan burada kendini merkeze koymuş ve merkezin dışında kalan hemen her şeyi ötekileştirmiş, onların varlığını, değerini ve önemini sarsmaya çalışmış ve inkâr etmiş veya ciddiye almamış görünmektedir. Dolayısıyla ekolojik kötülüğün baş aktörü kötü ruhlar, cinler ve doğal felaketler değil, *insandır*. Çünkü o, bu gezegendeki canlılar arasında her türlü kötülüğü yapabilecek kudret, akıl, irade ve potansiyele sahip olan tek varlıktır. Kısaca ekolojik kötülük, böyle bir varlık tarafından hayvanlara, insanlara, çevremize, doğaya ve Tanrıya karşı yapılan her türlü saygısızlığı, düşmanlığı, ötekileştirmeyi ve yabancılaşmayı ifade etmektedir. Daha da önemlisi, bütün bunların altında nasıl bir zihniyetin yattığına işaret etmektedir. Ayrıca, ekolojik kötülük, insanın diğer canlılarla, çevresiyle, doğayla ve Tanrıyla ilişkisinde bir kopukluk, yabancılık, ciddî bir gerilim ve hatta bir düşmanlık olduğuna göstermektedir. Bu kötülük, tamamen insan eliyle gerçekleştiğine göre onu daha ziyade *ahlaki kötülük* olarak görmek doğru bir yaklaşım olacaktır. Ancak bu kötülüğün fiziksel kötülükleri tetiklemesi de ihtimal dâhilindedir. Bu yüzden, onun herkesin

ciddiye alması ve mücadele etmesi gereken, bu âleme ve insanlığa karşı yapılmış veya yapılabilecek en büyük (küresel çapta) kötülük olduğunu unutmamak gerekir.

İnsan-doğa ilişkisinin sağlıklı bir zemine oturabilmesi ve güçlü bir biçimde tekrar kurulabilmesi için yapılması gereken en önemli ve öncelikli şey, bu ilişkinin bozulmasına sebep olan gerekçeleri ortadan kaldırmaktır. Bunlardan birisi, sorunlu insan anlayışını ve algısını değiştirmek, onun yerine *insanın metafizik boyutunu* önceleyen veya hesaba katan, doğa ile barışık, onun aslı bir parçası olduğunu vurgulayan ve böyle bir bilinçle hareket eden bir insan anlayışını tekrar dünyanın gündemine getirmektir. Böyle bir bilinç oluşturmak ve insan-doğa ilişkisine bir de bu açıdan bakabilmektir. Diğer de, anlamsız, saçma ve rastgele olduğu iddia edilen problemleri doğa algısını değiştirmek, onu sıradan ve basit bir nesne olmaktan çıkarmak, durağan ve mekanik bir yapı olarak algılamak yerine değişen, gelişen ve dinamik bir yapı olarak görmektir. Doğayı normal ve doğal yapısı içinde görebilmek, o nasılsa ona öyle bakabilmektir. Dolayısıyla insan ve doğayı anlamsızlığa ve gereksizliğe mahkûm eden, son derece sorunlu görünen ve bazı düşünürlerce savunulan zihniyeti değiştirmek, insanın hem kendisi hem de doğa ile barışması, yıkılan ittifakın yeniden kurulması ve daha da önemlisi, insanın doğanın aslı bir unsuru olduğu gerçeğinin dünya çapında bir bilince dönüşmesi gerekmektedir. Bu noktada hemen herkesin yapması gereken şeyler ve sorumlu olduğu işler vardır. Unutmamak gerekir ki, doğa/evren olmadan insanın varlığından ve varlığını sürdürmesinden, insan olmadan da evrenin bir anlamı, önemi ve değerinden söz edilemez. Bu bakımdan, insan ve evrenin birbirini gerektirmesi kaçınılmaz bir durumdur.

Doğayı kirletmek ve oradaki estetiği hiçe saymak, doğal yapıyı bozmak ve kaotik bir yapı inşa etmek, Tanrının ayetlerinin üzerini örtmek ve insanların bunları görmesini engellemektir. Bu bakımdan, ekolojik kötülük, tahrip etmek, yok etmek; hakikatin üzerini örtmek ve gizlemek demektir. İnsanın görevi, örtmek, gizlemek veya maskeleyerek değil, tam tersine açmak, ifşa etmek ve görünür hale getirmektir. Yine onun görevi, bırakın kötülük yapmayı, onu engellemek ve yapanları ifşa etmek, adalete teslim etmek, çevreyi güzelleştirmek ve onu daha yaşanabilir bir mekâna dönüştürmektir. Bu gezegeni bir *ev*, bir *barınak*, bir *sığınak* ve bir *ana* olarak gören herkesin bunları yerine getirmesi *dini*, *ahlaki*, *vicdani*, *insani* ve *kültürel* bir görev ve sorumluluğudur. Bütün bunların çevreye ve içinde yaşadığımız dünyaya ilişkin sahici bir çevre bilincine dönüşmesi şarttır. Bunun için de, insanın insan, evren ve Tanrıyla tekrar buluşması ve barışması, bunlar arasındaki ilişkinin güçlü ve sıkı bir biçimde yeniden kurulması zorunludur. Ancak böyle bir bilince sahip olan insanlar çevreye karşı çok daha duyarlı ve daha sahici bir sorumluluk şuuru içinde hareket edebilirler. Unutmamak gerekir ki, çevre kirliliğini ve tahribatını önlemek veya azaltmak için sadece hukuk yetmez, bunun dini ve ahlaki normlarla da desteklenmesi, felsefi/derin bir bilince dönüşmesi şarttır. Çevre sorunları konusunda caydırıcı olmak ve sahici sonuçlar almak için hukuk kadar din ve ahlak da vazgeçilmez görünmektedir. O zaman bunlardan niye yararlanmayalım.

Kaynaklar

[1] Hasan Ünder, *Çevre Felsefesi*, Doruk Yay., Ankara 1996, s. 96 vd.

[2] Bkz. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul 2002, s. 629-630; Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 3. Baskı, Savaş Yay., İstanbul 1984, s. 50.

[3] Genel olarak kötülük problemi, ilgili problemin çeşitleri ve bu konudaki tartışmalar hakkında geniş bilgi için bkz. John Hick, *The Philosophy of Religion*, New Jersey: Prentice-Hall, Inc., Fourth Edition, 1990, s. 39-56.; Brian Davies, *An Introduction to the Philosophy of Religion*, New York-Oxford: Oxford University Press, 1993, s. 32-55.; Ayrıca bkz. Cafer Sadık Yaran, *Kötülük Problemi ve Teodise*, Vadi Yay., Ankara 1997.; C. Stephen Evans&R. Zachary Mans, *Din Felsefesi: İman Üzerine Rasyonel Düşünme*, çev. Ferhat Akdemir, Elis Yay., Ankara 2010, (7.bölüm).

[4] Kopernik'in evren modeli helyosentriktir; bir bakıma o, bize güneş merkezli bir evren anlayışı sunar. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Nikolas Kopernik, *Gök Cisimlerinin Dönüşleri Üzerine*, çev. Saffet Babür, YKY., İstanbul 2002. Helosentrik modelde insan ve dünya evrenin merkezinden uzaklaşmakla birlikte Kopernik'in kendisi ve onu takip eden Galileo ve Kepler insan-evren ilişkisi konusunda görüşlerini temelden bir değişikliğe tabi tutmamışlardı. Dolayısıyla Kopernik'in dünya görüşü, insanın önemsizliği düşüncesine dönüşmemiş, oldukça insan merkezli bir yapıya sahip idi. Bkz. John Barrow and Frank C. Tipler, *The Anthropic Cosmological Principle*, Oxford University Press, Oxford&New York 1986, s. 49-50.

[5] Bkz. Cafer Sadık Yaran, "İnsan-Evren İlişkisi ve İnsancı Kozmolojik İlke", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 11, Samsun1999, s. 22.

[6] Jacques Monod, *Chance and Necessity*, Vintage Books, NewYork 1972, s. 180.

[7] Alexandre Koyre, *Yeniçağ Biliminin Doğuşu: Bilimsel Düşüncenin Tarihi Üzerine İncelemeler*, çev. Kurtuluş Dinçer, Ara Yay., İstanbul 1998, s. 77.

[8] Prigogine ve Stengers, *Kaostan Düzene: İnsanın Tabiatla Yeni Diyalogu*, s. 56.

[9] Ünder, *Çevre Felsefesi*, s. 40-41.

[10] Steven Weinberg, *İlk Üç Dakika*, çev. Zekeriya Aydın, Tubitak Yay., 3. Bsk., Ankara 1995, s. 255.

[11] Richard Feynman, *Her Şeyin Anlamı*, çev. Osman Çeviktay, Evrim Yay., İstanbul 1999, s. 10.

[12] Jacques Monod, *Chance and Necessity*, Vintage Books, NewYork 1972, s. 172-173, 180. (Ilya Prigogine ve Isabella Stengers, *Kaostan Düzene: İnsanın Tabiatla Yeni Diyalogu*, çev. Senai Demirci, İz Yayıncılık, İstanbul 1985, s. 36 ve 56'dan naklen).

[13] Bertrand Russell, *Din ile Bilim*, çev. Akşit Göktürk, Say Yay., İstanbul 1990, s. 156.

[14] Bkz. Fred Alan Wolf, *The Parallel Universe*, Touchstone Book, New York 1990, s. 18.; Roger Penrose, *Fiziğin Gizemi*, çev. Tekin Dereli, Tübitak Yay., Ankara 1999, II, s. 95.

[15] Bkz. Walther Kranz, *Antik Felsefe*, çev. Suad Y. Baydur, Sosyal Yay., İstanbul 1994, s. 34-39, 171. İbn Arabî'nin âlem-i kübrâ ve âlem-i sugrâ tabirlerini kullanım tarzı için bkz. Ekrem Demirli, *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan*, Kabalcı Yay., İstanbul 2009, s. 35, 45, 69, 134.

[16] Joseph M. Zycinsky, "The Anthropic Cosmological Principle and Teleological Interpretations of Nature", *Review of Metaphysics* 41, 1987, s. 317. İnsancı ilke ve bu ilkenin farklı yorumlar hakkında geniş bilgi için bkz. John Barrow and Frank C. Tipler, *The Anthropic Cosmological Principle*, Oxford University Press, Oxford&New York 1986.